

KATARZYNA KOSOWSKA

O FORMACH ZAWIERANIA MAŁŻEŃSTW I STATUSIE KOBIET NA RUSI W CZASACH POGAŃSKICH

O statusie kobiet wśród Słowian Wschodnich możemy powiedzieć bardzo niewiele. Informacje, które do nas dotarły o tym okresie, są niejasne, nierazdo z sobą sprzeczne. Istnieje pogląd, że w czasach pogańskich kobiety korzystały z pełni swobód, cieszyły się znacznie większą wolnością niż w wiekach późniejszych, szczególnie zaś w okresie istnienia Rusi Moskiewskiej XV-XVI wieku. Mikołaj Aristow pisał:

Уровень развития русских племен перед принятием христианства не стоял совсем низко; по одному этому обстоятельству следует уже заключить, что положение русской женщины в языческую пору было довольно высоко, и что она пользовалась значительными правами¹.

Z kolei Witalij Szulgin, autor pracy poświęconej tematyce kobiet na Rusi od czasów pogańskich do końca XVII stulecia, zauważa, że każda społeczność w początkowym stadium swojego rozwoju jest pełna sprzeczności. Te kontrasty rodziły rozmaite opinie o życiu, statusie oraz formach zawierania i rozwiązywania małżeństwa przez kobiety-poganki².

Celem niniejszego artykułu, jest próba znalezienia odpowiedzi na pytanie, jakie formy zawierania małżeństwa oraz obrzędy ślubne znała Ruś

Dr KATARZYNA KOSOWSKA — Uniwersytet Jagielloński, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych; Instytut Rosji i Europy Wschodniej; adres do korespondencji — e-mail: katarzyna.l.kosowska@uj.edu.pl. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1998-3812>.

¹ Николай АРИСТОВ, „Судьба русской женщины в допетровское время”. *Заря* 3, № 3 (1871): 171 [Nikolay ARISTOV, „Sud’ba russkoy zhenshchiny v dopetrovskoye vremya”. *Zarya* 3, no. 3 (1871): 171].

² Виталий ЩУЛЬГИН, *О состоянии женщин в России до Петра Великого* (Киев: Типография Вальнера, 1850) [Vitaliy SHCHUL’GIN, *O sostoyanii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo* (Kiyev: Tipografiya Val’nera, 1850)], 7.

okresu pogańskiego. Artykuł stanowi również próbę przedstawienia społecznego oraz majątkowego statusu kobiet staroruskich w badanych okresie. W charakterze źródeł badawczych wykorzystane zostaną zabytki piśmienictwa staroruskiego — latopisy: *Powieść minionych lat*³ (*Повесть временных лет*) oraz *Latopis Pieriejaslavia-Suzdalskiego* (*Летописецъ Переяславля-Суздальскаго*)⁴.

Pierwsze wzmianki o pożyciu małżeńskim Słowian Wschodnich przechowują staroruskie latopisy. Stanowią one przedmiot zainteresowań Nestora, autora *Powieści minionych lat*. Staroruski kronikarz informuje o dobrych i złych, czyli wstecznych i niezgodnych z nakazami chrześcijaństwa, zasadach pożycia małżeńskiego.

Pierwszym, najbardziej prymitywnym sposobem zawierania małżeństwa w okresie przedchrześcijańskim było „porwanie” narzeczonej („умычка”). Zredagowany na początku XII wieku przez mnicha Nestora latopis podaje, że „Drewlanie żyli na obraz zwierzęcy [...] i ślubów u nich nie bywało, lecz porywali dziewice nad wodą”⁵. Podobnie postępowali Radymicze, Wiatycze i Siewierzanie, „którzy mówili sprośności przed rodzicami i przed synowymi”, „jednak obyczaj mieli [...] ślubów u nich nie bywało, jeno igrzyska między siołami; schodzili się na igrzyska, na płasy i na wszelkie pieśni biesowskie, i tu porywali sobie żony, z którymi wprzódę się umówili”⁶. Dalej autor *Powieści minionych lat* wskazuje na posiadanie przez nich dwóch-trzech żon.

Słów Nestora o braku ślubów u wyżej wymienionych plemion nie należy traktować w sposób dosłowny. Pogańskie obrzędy, których celem było nadanie współżyciu kobiety i mężczyzny formy prawnego związku, kronikarzowi wydały się dzikie i niezrozumiałe — Drewlanie, Radymicze, Wiatycze, i Siewierzanie nie zawierali małżeństw w sposób odpowiadający chrześcijańskim wyobrażeniom Nestora. Tak samo niemoralne prawo małżeńskie mają współcześni latopisarzowie Połowcy, którzy „pojmują swe macochy i jątrwie (bratowe)”⁷.

³ *Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska*, przeł. Franciszek Sielicki (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1999).

⁴ *Летописецъ Переяславля-Суздальскаго* (Москва: Издательство Московского гуманитарного университета, 2016) [*Letopisets Pereyaslavlya-Suzdal'skogo* (Moskva: Izdatel'stvo Moskovsogo humanitarnogo universiteta, 2016)].

⁵ *Powieść minionych lat*, 11.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

Zwyczaj porywania narzeczonej mógł mieć charakter wyłącznie religijno-obrzędowy⁸. Słowa: „schodzili się na igrzyska, na płasy i na wszelkie pieśni biesowskie”⁹ wskazują na pogańskie święta, a fragment: „i tu porywali sobie żony, z którymi wprzódę się umówili”¹⁰, świadczy, że porwanie poprzedzała aprobata narzeczonej, w związku z tym nie nosiło ono cech rzeczywistej przemocy. Porywanie naręczonych nad brzegami rzek i jezior, by na łonie natury łączyć się w pary, wynikało z religijnej funkcji przypisywanej wodzie przez społeczność staroruską. Traktowanie rzek i jezior jak istot żywych, zdolnych rozumieć, czuć i władać ludzką mową, potęgowało kult bóstw wodnych oraz sprzyjało modlitwom i wróżbom nad wodą. Z tych względów woda miała istotne znaczenie obrzędowe przy zawieraniu małżeństw na Rusi okresu przedchrześcijańskiego.

Pogański zwyczaj porwania panien podczas uroczystości nad wodą nie zawsze miał charakter obrzędowy. Związek rodowy Słowian Wschodnich bazował na dwóch filarach: władzy starszyny oraz niepodzielności majątku. Kult rodu, oddawanie czci przodkom spajały oba filary. Często jednak władza starszyny przybierała formy despotyzmu, w szczególności w odniesieniu do kobiet. Ciężkie warunki bytu, poniżenie rodziły potrzebę poczucia wolności, realizowaną na igrzyskach poza granicami siół¹¹. Uwarunkowany zjawiskiem wielożeństwa deficyt naręczonych wewnątrz jednej wspólnoty rodowej, jak również niechęć innych plemion, by dobrowolnie i bezpłatnie oddawać swoje kobiety obcym, sprzyjały upowszechnieniu formy małżeństwa poprzez uprowadzenie narzeczonej¹². Serafin Szaszkow zauważa, że nierzadko dziewczęta, a nawet kobiety zamężne były porywane i przetrzymywane w małżeńskiej niewoli wbrew ich woli. Zaprezentowana zaś w *Powieści minionych lat* forma porwania była już kolejnym, wyższym etapem w historii rozwoju inicjowania związku małżeńskiego, któremu początkowo

⁸ Виктор МОМОТОВ, *Формирование русского средневекового права в IX-XIV вв.* (Москва: Зерцало, 2003) [Viktor MOMOTOV, *Formirovaniye russkogo srednevekovogo prava v IX-XIV vv.* (Moskva: Zertsalo, 2003)], 158; Александр ЗАГОРОВСКИЙ, *О разводе по русскому праву* (Харьков: Типография Зильберберга, 1884) [Aleksandr ZAGOROVSKIY, *O razvode po russkoyu pravu* (Khar'kov: Tipografiya Zil'berberga, 1884)], 11.

⁹ *Powieść minionych lat*, 11.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Екатерина ЩЕПКИНА, *Из истории женской личности в России* (Тверь: Феминист-Пресс, 2005) [Yekaterina SHCHERPKINA, *Iz istorii zhenskoy lichnosti v Rossii* (Tver': Feminist-Press, 2005)], 25.

¹² Василий КЛЮЧЕВСКИЙ, *Курс русской истории*, т. 1 (Москва: Академический проект, 1956) [Vasiliy KLYUCHEVSKIY, *Kurs russkoy istorii*, t. 1 (Moskva: Akademicheskii proyekt, 1956)], 121.

zawsze towarzyszyła przemoc¹³. Zawierane w takich okolicznościach związki nie były trwałe: brak środków do życia, ubóstwo zachęcały do porzucenia małżonka, pogoni za nowym partnerem i zawierania związków czasowych.

Okres porywania narzeczonych, od wczesnej wiosny do lata, pokrywał się ze świętem na cześć bogini „женитвы” — Łady, opiekunki cielesnej miłości, do której zanoszono prośby o skojarzenie szczęśliwego małżeństwa¹⁴. *Latopis Pieriejasławia-Suzdalskiego* pogańskim uroczystościom ku czci bogini miłości przypisuje charakter prawdziwych orgii:

На игрища mezi сель и тоу слегахоуся рищуце на плясания, и от плясания познаваху котораа жена или девица до младыхъ похотение имать, и от очного взорения, и от обнажения мышца и от пръсты чужая, тажъ потомъ целованиа с лобзаниемъ и плоти съ срдцемъ ражегшиися слегахоуся, иныхъ поймающе, другихъ поругавшее, матааху на насмеание до смерти¹⁵.

Druga forma zawierania małżeństwa wśród plemion słowiańskich okresu pogańskiego — kupno-sprzedaż narzeczonej („kupnia-przedaż”) — korzeniami sięgała do tradycji porywania panien. Zapłata za żonę mogła być związana z jej uprowadzeniem. Wrogość między rodami, wywołaną porwaniem narzeczonej, starano się wyeliminować poprzez wiano, w tym wypadku interpretowane jako kwota należna za narzeczoną, czyli wykup kobiety od jej rodziców. Z upływem czasu wiano przekształciło się w zwykłą sprzedaż panny narzeczonemu przy wzajemnym porozumieniu obu stron. Innymi słowy, akt przemocy został zastąpiony transakcją. Zachowane w folklorze i obrzędach ślubnych ślady tradycji kupna-sprzedaży panny, gdzie narzeczona nazywana jest „towarem”, a narzeczony „kupcem”, według niektórych badaczy stanowią wystarczający dowód na występowanie wśród Słowian Wschodnich tej formy zawierania małżeństwa. Do takich wniosków doszedł Witalij Szulgin po wskazaniu na „слишком ясные следы покупки”¹⁶

¹³ Серафим ШАШКОВ, *История русской женщины* (Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1879) [Serafim SHASHKOV, *Istoriya russkoy zhenshchiny* (Sankt-Peterburg: Tipografiya A.S. Suvorina, 1879)], 31–32.

¹⁴ Александр СМЕРНОВ, „Народные способы заключения брака”, w *«А се грехи злые, смертные...». Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX — начала XX века* (Москва, Научно-издательский центр «ЛАДОМИР», 2004) [Aleksandr SMIRNOV, „Narodnyye sposoby zaklyucheniya braka”, w *«А се grekhi zlyye, smertnyye...». Russkaya semeynaya i seksual'naya kul'tura glazami istorikov, etnografov, literatorov, fol'kloristov, pravovedov i bogoslovov XIX — nachala XX veka* (Moskva, Nauchno-izdatel'skiy tsenr «LADOMIR», 2004)], 567.

¹⁵ *Летописец Переяславля-Суздальского* [Letopisets Pereyaslavlya-Suzdal'skogo], 3–4.

¹⁶ ЩУЛЬГИН, *О состоянии женщин в России до Петра Великого* [SHCHUL'GIN, *O sostoyanii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo*], 21.

w obrzędowości i pieśniach ślubnych, gdzie jako strona kupująca występują krewni narzeczonego lub on sam, rolę sprzedających zaś przejmują na siebie rodzice bądź krewni panny¹⁷. Z kolei Aleksander Dobriakow zauważa, że znacząca niezależność osobista i majątkowa kobiety-poganki nie mogła współistnieć z poniżającym ją zjawiskiem kupna-sprzedaży¹⁸. Dla współczesnej badaczki tematyki kobiecej — Natalii Puszkariowej — analizowany problem wciąż pozostaje dyskusyjny¹⁹.

W ścisłym związku z omawianą formą małżeństwa pozostaje kwestia istoty „wiana”, poruszana w *Powieści minionych lat* przy okazji małżeństwa zawartego między księciem Włodzimierzem i bizantyjską księżniczką Anną („Oddał zaś jako wiano Grekom za cesarżównę Korsuń”²⁰) oraz króla polskiego Kazimierza z siostrą księcia Jarosława Mądrego („W tych też czasach wydał Jarosław siostrę swoją²¹ za Kazimierza, i dał Kazimierz za wiano ludzi ośmuset, których był zabrał do niewoli Bolesław, zwyciężywszy Jarosława”²²). *Советская историческая энциклопедия* definiuje wiano na Rusi okresu pogańskiego jako podatek ślubny, z zastrzeżeniem, że wśród plemion słowiańskich mógł mieć on trojakić znaczenie: „1) wykup za narzeczoną, 2) posag żony, 3) część majątku męża, będąca zabezpieczeniem posagu żony”²³. Wiano, o którym mowa w staroruskim latopisie, można rozpatrywać w kategorii wykupu za narzeczoną, samo zaś małżeństwo — jako formę kupna-sprzedaży. Obaj jednak wcześniej wymienieni badacze (W. Szulgin, A. Dobriakow), po wykluczeniu pierwszego znaczenia wiana, ograniczyli jego definicję do posagu wnoszonego przez narzeczoną do domu przyszłego męża lub przekazania przez narzeczonego części swojego majątku pannie w charakterze zabezpieczenia jej posagu²⁴. Wiano zapłacone przez Włodzi-

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Александр ДОБРЯКОВ, *Русская женщина в до-монгольский период* (Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова, 1864) [Aleksandr DOBRYAKOV, *Russkaya zhenshchina v do-mongol'skiy period* (Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova, 1864)], 24–25.

¹⁹ Наталья ПУШКАРЕВА, *Женщины Древней Руси* (Москва: Мысль, 1989) [Natal'ya PUSHKAREVA, *Zhenshchiny Drevney Rusi* (Moskva: Mysl', 1989)], 70–71.

²⁰ *Powieść minionych lat*, 92.

²¹ Dobronega Maria (ok.1012-1087), która poślubiła Kazimierza Odnowiciela; była matką Bolesława Śmiałego, Władysława Hermana i Mieszka.

²² *Powieść minionych lat*, 121.

²³ *Советская историческая энциклопедия*, т. 3 (Москва: Государственное научное издательство, 1963) [*Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya*, t. 3 (Moskva: Gosudarstvennoye nauchnoye izdatel'stvo, 1963)], 341.

²⁴ ДОБРЯКОВ, *Русская женщина в до-монгольский период* [DOBRYAKOV, *Russkaya zhenshchina v do-mongol'skiy period*], 25; ШУЛЬГИН, *О состоянии женщин в России до Петра Великого* [SHCHUL'GIN, *O sostoyanii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo*], 19–20.

mierza za cesarżównę Annę (Korsuń) i otrzymane przez Jarosława w zamian za jego siostrę (800 jeńców) było, w przekonaniu W. Szulgina, wyłącznie oznaką chęci ocieplenia stosunków między państwami. Zarówno bowiem Korsuń, zwrócony bezpośrednio Grekom, a tym bardziej przekazanie Rusi przez polskiego króla 800 jeńców, nie mogły stanowić zabezpieczenia majątkowego wydawanych za mąż kobiet. Historyk nie wykluczał jednak możliwości zapłaty za narzeczoną jej krewnym: „Смотря на жену как на работницу, муж не увольнялся от обязанности вознаградить за приобретение работницы тот дом, который терял ее”²⁵.

Wraz z rozpadem wspólnot rodowych na rodziny z gospodarzem na czele status kobiety uległ polepszeniu: ona również otrzymała prawo do własnej części majątku w trakcie trwania małżeństwa. Fakt ten wpłynął na zmianę formy zawieranego małżeństwa, w którym dużą rolę zaczął odgrywać pierwiastek ekonomiczny. Prowadzona wieczorem do domu przyszłego męża, narieczona otrzymywała przydomek „водимая», oznaczający prawnie uznaną żonę w odróżnieniu od nałożnic. U podstaw tej formy małżeństwa leżała umowa („договорный брак”), po raz pierwszy zaobserwowana w środowisku Polan, którzy „mieli też ślubny obyczaj: nie chodził zięć po synową, lecz przyprowadzano ją wieczorem, a nazajutrz przynosili, co za nią oddawali”²⁶. Przedmiotem umowy mogła być zgoda stron na zawarcie małżeństwa ich dzieci, termin ślubu czy warunki, na których „prowadzono” narieczoną²⁷. Na obecność formy ślubu opartej na umowie między krewnymi narzeczonego i narzeczonej wskazują słowa kronikarza o prowadzeniu („приведение”) panny i przynoszeniu tego, co za nią oddawano, następnego dnia. Określenia „водимая” i „приведение” po dziś dzień wywołują liczne dyskusje wśród badaczy. Prawdopodobnie jest tu mowa o posagu, przynoszonym przez krewnych narzeczonej w celu jej majątkowego zabezpieczenia na nowej drodze życia w obcej rodzinie. Na korzyść tej wersji wskazuje fragment z *Latopisu Pieriejaslawia-Suzdalskiego*, traktujący o śnie księcia Mała, w którym Olga przynosi mu posag: „прѣты многоцѣнны червенывси жемчюгомъ иссаждены и одеяла чръны съ зелеными оузоры и лоди, в нихъ же несенымъ быти, смолны”²⁸. Posag sugerował, że kobieta przechodziła z domu ojca do rodziny męża jako osoba samodzielna, mająca prawo do posiadania własności. „Приданое возвышает женщину: оно дает

²⁵ ШУЛЬГИН, *О состоянии женщин в России до Петра Великого* [SHCHUL'GIN, *O sostojanii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo*], 25.

²⁶ *Powieść minionych lat*, 11.

²⁷ ПУШКАРЕВА, *Женщины Древней Руси* [PUSHKAREVA, *Zhenshchiny Drevney Rusi*], 72.

²⁸ *Летописец Переяславля-Суздальского* [*Letopisets Pereyaslavlya-Suzdal'skogo*], 11.

ей, как лицу, право владеть вещью, становится личностью женщины, выраженной во внешнем мире”²⁹.

Zdaniem części badaczy Nestor ma na myśli wiano, przekazywane przez rodziców narzeczonego lub jego samego przyszłej żonie. W takim znaczeniu księżna Olga otrzymała od Igora Wyszogród: „Dwie części dani szły do Kijowa, a trzecia do Wyszogrodu, bowiem Wyszogród był jej grodem”³⁰; Rogneda od Włodzimierza sioło Priedsławine³¹. Oba komponenty — posąg i wiano — stanowiły majątek żony. W wyniku tych zmian księżne, bogate kobiety, a w szczególności wdowy posiadały włości, nawet miasta. Opcja małżeństwa z posagiem była pierwszą oznaką nadania kobiecie praw osobistych.

Prowadzenie narzeczonej do domu jej wybranka z zachowaniem przedślubnej obrzędowości nadawało małżeństwu moc prawną. Nestor ściśle rozgranicza prawne żony księcia Włodzimierza, które nazywa „prowadzonymi”, od nałożnic:

i były jego żony: Rogneda, którą posadził na Łybiedzi [...], od niej zaś zrodził czterech synów: Iziaslawa, Mścislawa, Jaroslawa, Wsiewołoda i dwie córki; od Greczynki — Światopełka; od Czeszki — Wyszesława; a od drugiej — Światosława i Mścislawa, a od Bułgarki — Borysa i Gleba, a nałożnic miał trzysta w Wyszogrodzie, a trzysta w Białogrodzie, a dwieście na Berestowie w siółku, które zowią teraz Berestowe³².

W pertraktacjach przedślubnych decydującą rolę odgrywali rodzice lub krewni młodych. Analiza staroruskich latopisów pozwala na wyciągnięcie wniosków, że preferencje narzeczonego i narzeczonej raczej nie były uwzględniane. Jak podaje kronikarz, Oleg sam wybrał żonę dla Igora: „I przywiedli mu żonę z Pskowa, imieniem Olga”³³, a Światosław dla swego syna Jaropełka: „Żona zaś Jaropełka Greczynką była, a przedtem była zakonnicą, kiedy przywiódł ją ojciec jego, Światosław, i oddał ją za Jaropełka, dla piękności jej lica”³⁴. Wyjątek stanowiło małżeństwo Włodzimierza z połocką księżniczką Rognedą, której ojciec — książę Rogwołod — pozwolił samej dokonać wyboru przyszłego męża. Wyniośle odmówiwszy Włodzimierzowi, Ro-

²⁹ Cyt. za: ЩУЛЬГИН, *О состоянии женщин в России до Петра Великого* [SHCHUL'GIN, *O sostoyanii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo*], 16.

³⁰ *Powieść minionych lat*, 47.

³¹ *Ibid.*, 64.

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*, 23.

³⁴ *Ibid.*, 60.

gneda wybrała jego brata — Jaropełka³⁵. Wolność wyboru panny w tym przypadku można podać w wątpliwość — książę połocki był zdania, że w walce o władzę w Kijowie większe szanse na zwycięstwo leżą po stronie Jaropełka. Niemniej jednak, zdaniem N. Puszkariowej, interesy i preferencje kobiety wstępującej w związek małżeński były brane pod uwagę przez jej krewnych³⁶.

Spośród wielu obrzędów ślubnych praktykowanych na ziemiach staroruskich tylko o jednym zwyczaju, rozzuwania narzeczonego, wspomina autor *Powieści minionych lat*. Będąc przeciwna małżeństwu z Włodzimierzem, Rogneda kieruje do ojca słowa: „Nie chcę rozzuć syna służebnicy”³⁷. W tradycji krajów skandynawskich obuwie miało symboliczne znaczenie, między innymi podczas uroczystości zaręczyn. Zdejmowanie butów z nóg narzeczonego i nałożenie ich przez jego wybrankę w dniu zaręczyn symbolizowało przejście kobiety spod władzy ojca pod rządy męża³⁸. Niegasnąca popularność tego obrzędu ślubnego wśród prostego ludu do XIX stulecia wpłynęła na jego ewolucję — do butów, które narzeczona ściągała z nóg kawalera, wkładano mały bicz³⁹.

Wyróżniwszy dwie główne formy zawierania małżeństwa — porwanie i prowadzenie żony — Nestor wskazuje na wsteczny charakter pierwszej z nich. Z kolei zaobserwowany u Polan obyczaj prowadzenia żon stanowi dla staroruskiego kronikarza prawdziwy związek małżeński. Po przyjęciu przez Ruś chrześcijaństwa była to dominująca, choć nie jedyna forma zawierania małżeństwa. Małżeństwo, któremu towarzyszyło wcześniejsze porwanie narzeczonej, było praktykowane na Rusi jeszcze długo w okresie chrześcijańskim. Jeden z punktów Ustawu Cerkiewnego Księcia Jarosława głosił:

Аже кто умчить девку или насилить, аже боярская дчи, за сором ей 5 гривен золота, а епископу 5 гривен золота; а менших бояр гривна золота, а епископу гривна золота; добрых людей за сором 5 гривен серебра, а епископу 5 гривен серебра; а на умычницех по гривне серебра епископу, а князь казнить их⁴⁰.

³⁵ Ibid., 60-61.

³⁶ ПУШКАРЕВА, *Женщины Древней Руси* [PUSHKAREVA, *Zhenshchiny Drevney Rusi*], 72.

³⁷ Matka Włodzimierza, Małusza, była klucznicą u Olgi; *Powieść minionych lat*, 60.

³⁸ ЩУЛЬГИН, *О состоянии женщин в России до Петра Великого* [SHCHUL'GIN, *O sostoyanii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo*], 26.

³⁹ Николай СУМЦОВ, *О свадебных обрядах, преимущественно русских* (Харьков: Типография Попова, 1881) [Nikolay SUMTsov, *O svadebnykh obryadakh, preimushchestvenno russkikh* (Khar'kov: Tipografiya Popova, 1881)], 100-105.

⁴⁰ „Краткая редакция Устава князя Ярослава Владимировича «О церковных судах»”, w *Российское законодательство X-XX веков*, т. 1 (Москва: Юридическая литература, 1984) [„Kratkaya redaktsiya Ustava knyazya Yaroslava Vladimirovicha «O tserkovnykh sudakh»”, *Rossiyskoye zakonodatel'stvo X-XX vekov*, т. 1 (Moskva: Yuridicheskaya literatura, 1984)], 168.

Wprowadzony już w czasach chrześcijańskich kodeks karny, nieprzewidyjący sankcji za przestępstwo dokonane na kobiecie pochodzącej ze stanu chłopskiego, może służyć za świadectwo dużej popularności tej formy małżeństwa, szczególnie wśród prostego ludu. Zarówno w Ustawie Cerkiewnym Księcia Jarosława, jak i w innych staroruskich zabytkach prawa cerkiewnego z XV i XVI wieku pojawia się kwestia uprowadzeń narzeczonych jako jednego z głównych obyczajów pogańskich, które pragnął wykorzenić Kościół chrześcijański.

Relacje małżonków w rodzinie pogańskiej stanowiły pochodną formy zawartego małżeństwa. Można przypuszczać, że żony „prowadzone” do domu przeznaczonego im wybranka korzystały z szerszego wachlarza praw osobistych i majątkowych w nowej rodzinie, wynikających z wniesienia posagu. Poszczególne komponenty majątku kobiecego — ziemia, suknie, biżuteria, rzeczy nabyte dzięki własnej pracy — znajdowały się we władaniu mężatek aż do ich śmierci. Najstarszym zachowanym zabytkiem piśmiennictwa, dokumentującym prawo kobiet ruskich do posiadania własnego majątku, jest umowa Olega z Grekami z 912 r. W traktującym o tym porozumieniu fragmencie *Powieści minionych lat* czytamy: „Jeśli zaś zabójca zbiegnie, a okaże się majątny, to część jego majątku, jaka przypada według prawa, niech weźmie bliski zabitego, a i żona zabójcy niech ma tyle, ile jej się należy wedle prawa”⁴¹. Przytoczone zdanie pozwala na wyciągnięcie wniosków o istnieniu na Rusi przepisu prawa regulującego kwestię dziedziczenia przez kobietę i przydzielania jej określonej części majątku.

W przypadku zawarcia małżeństwa poprzez uprowadzenie narzeczonej lub jej kupno żona sama stawała się własnością męża i prawdopodobnie nie miała żadnych praw własnościowych. Dlatego autorzy latopisów poświęcają uwagę „prowadzonym żonom” („Jarosław, syn Światopełkowy [...] pojął Mścisławową córkę sobie za żonę [...], a przywiedziona została czerwca 29 dnia”⁴². „Wtedy też Jaropełk przywiódł sobie żonę piękną bardzo”⁴³), korzystającym widocznie z większego zakresu praw, szczególnie w przypadku, gdy małżeństwo było przypieczętowane okazałym posagiem i autorytetem rodu, z którego wywodziła się panna.

Status kobiety w rodzinie pogańskiej komplikował fakt funkcjonowania w społeczeństwie wielożeństwa. *Powieść minionych lat* wskazuje na dominację rodziny monogamicznej wyłącznie w środowisku Polan, podczas gdy

⁴¹ *Powieść minionych lat*, 27.

⁴² *Ibid.*, 262.

⁴³ *Ibid.*, 271.

wśród innym plemion pogańskich zachowała się poligamia, nader charakterystyczna dla rodów książęcych. Książę Włodzimierz przed przyjęciem chrztu miał pięć żon „[...] a nałożnic miał trzysta w Wyszogrodzie, a trzysta w Białogrodzie, a dwieście na Berestowie w siółku [...]. I był niesyty rozputy, przywodząc do siebie mężatki i dziewice gwałcą”⁴⁴. Choć wiarygodność liczb przytoczonych przez Nestora wydaje się wątpliwa, niemniej jednak fakty historyczne wskazują na wiele żon oraz liczne potomstwo księcia Włodzimierza. Należy przy tym zauważyć, że wielożeństwo na Rusi to zjawisko raczej wyjątkowe, w przeciwieństwie do bigamii czy przebywania w związkach czasowych.

W okresie pogańskim siła więzów małżeńskich zależała od formy zawartego związku. Małżeństwo zawarte na drodze uprowadzenia kobiety bez jej zgody mogło zostać zakończone z inicjatywy męża, sprawującego nieograniczoną władzę nad żoną. Aleksandr Zagorowski pisał:

Добытая путем умычки жена не имела голоса в вопросе о судьбе брака, за нее некому было заступиться в этом случае, потому что брак заключался помимо всякого участия родственников ее, и муж вследствие этого мог свободно покинуть ее при первом желании⁴⁵,

podkreślając, że w przypadku porwania o charakterze rytualnym (za zgodą narzeczonej) zakończenie małżeństwa było kwestią bardziej złożoną: „Судьба этим путем заключенного брака едва ли исключительно и нераздельно находилась в руках мужа. Если муж мог разорвать брак, покинуть жену, то и жене, надо полагать, принадлежало это право”⁴⁶. Zgodnie z pogańskim zwyczajem, aby doszło do rozwodu, małżonkowie stawali po obu stronach rzeki, ciągnąc, każde w swoją stronę gałąź, dopóki się nie przełamie. Związki zawierano nad wodą i tam też je kończono.

Kupno-sprzedaż narzeczonej w niewielkim stopniu zmodyfikowało kwestie związane z rozwodem. Mąż, jak wcześniej, zachował wyłączne prawa do małżonki, w tym również możliwość porzucenia jej z własnej woli. Materialną konsekwencją takich działań była utrata środków pieniężnych, zapłaconych za kobietę jej rodzinie, co mogło wpływać na ograniczenie samowoli w sprawie rozwiązania małżeństwa.

Zasadniczą rolę w procesie kojarzenia ślubu-porozumienia z posagiem odgrywali krewni, nie licząc się ze zdaniem młodych:

⁴⁴ Ibid., 72.

⁴⁵ ЗАГОРОВСКИЙ, *O разводе по русскому праву* [ZAGOROVSKIY, *O razvode po russkomu pravu*], 9.

⁴⁶ Ibid., 11–12.

Очевидно, что брак, заключенный таким способом, в расторжении своем уже был далек от той неограниченной свободы разводов, так как в его сохранении был заинтересован такой сильный представитель тогдашнего правопорядка, как род⁴⁷.

Materialne konsekwencje przerwania małżeństwa zawartego w drodze kupna narzeczonej oraz umowy ślubnej nie były takie same: w pierwszym przypadku wyłącznie mąż tracił pieniądze zapłacone za żonę, w drugim — oprócz męża również rodzina narzeczonej była pozbawiana otrzymanego wiana. Bez wątplenia więc oba rody, otrzymawszy wynagrodzenie w formie posagu i wiana za wstąpienie młodych w związek małżeński, były zainteresowane jego utrzymaniem. Książęta, zamożni ludzie, chętnie wybierali formę małżeństwa z posagiem, dzięki której związek niewątpliwie zyskiwał bardziej trwały charakter. Małżeństwo z posagiem podnosiło status kobiety w nowej rodzinie, dzięki posiadaniu przez nią określonych praw majątkowych. Można przypuszczać, że były to przyczyny w sposób istotny ograniczające prawa męża do rozwodu.

PODSUMOWANIE

Zawarte w staroruskich latopisach informacje pozwalają na wyróżnienie dwóch, zasadniczo różniących się sposobów zawierania małżeństwa w okresie przedchrześcijańskim: „porwania” („умычка”) oraz „prowadzenia” („ведение”) żony. Dopelnienie materiału kronikarskiego informacjami zachowanymi w staroruskim folklorze i obrzędowości ślubnej stwarza możliwość rekonstrukcji pośredniej formy zawierania małżeństwa w rodzinie pogańskiej — kupna-sprzedaży narzeczonej („купля-продажа”). Siła więzów małżeńskich oraz sytuacja kobiet w rodzinie pogańskiej były pochodną formy zawartego małżeństwa. Status żony zdobytej poprzez porwanie lub poprzez kupno był niski i prawdopodobnie nie miała ona praw majątkowych. Z kolei związek, u którego podstaw leżała umowa małżeńska, pozwalał kobiecie korzystać z praw majątkowych, wynikających z wniesionego do nowej rodziny posagu.

Analiza staroruskich latopisów pozwoliła na rekonstrukcję sposobów zawierania małżeństwa, obrzędów ślubnych oraz statusu społecznego kobiet na Rusi w okresie pogańskim. Wnioski z niniejszego artykułu mogą zostać wykorzystane przez badaczy analizujących sytuację kobiet wśród innych ple-

⁴⁷ Ibid., 14.

mion słowiańskich, jak również stać się punktem wyjścia do rozważań nad kobietą okresu chrześcijańskiego.

BIBLIOGRAFIA

- АРИСТОВ, Николай. „Судьба русской женщины в допетровское время”. *Заря* 3, № 3 (1871): 169-199 [ARISTOV, Nikolay. „Sud’ba russkoy zhenshchiny v dopetrovskoye vremya”. *Zarya* 3, no. 3 (1871): 169–199].
- ДОБРЯКОВ, Александр. *Русская женщина в до-монгольский период*. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова, 1864 [DOBRYAKOV, Aleksandr. *Russkaya zhenshchina v do-mongol’skiy period*. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova, 1864].
- ЗАГОРОВСКИЙ, Александр. *О разводе по русскому праву*. Харьков: Типография Зильберберга, 1884 [ALEKSANDR ZAGOROVSKIY, *O razvode po russkomu pravu*. Khar’kov: Tipografiya Zil’berberga, 1884].
- КЛЮЧЕВСКИЙ, Василий. *Курс русской истории*, т. 1. Москва: Академический проект, 1956. [KLYUCHEVSKIY, Vasilii. *Kurs russkoy istorii*, t. 1. Moskva: Akademicheskii proyekt, 1956].
- Летописец Переяславля-Суздальского*. Москва: Издательство Московского гуманитарного университета, 2016 [*Letopisets Pereyaslavlya-Suzdal’skogo*. Moskva: Izdatel’stvo Moskovsogo humanitarnogo universiteta, 2016].
- „Краткая редакция Устава князя Ярослава Владимировича «О церковных судах»”. W: *Российское законодательство X-XX веков*, т. 1. Москва: Юридическая литература, 1984 [„Kratkaya redaktsiya Ustava knyazyu Yaroslava Vladimirovicha «O tserkovnykh sudakh»”. W: *Rossiyskoye zakonodatel’stvo X-XX vekov*, t. 1. Moskva: Yuridicheskaya literatura, 1984].
- МОМОТОВ, Виктор. *Формирование русского средневекового права в IX-XIV вв.* Москва: Зерцало, 2003 [МОМОТОВ, Viktor. *Formirovaniye russkogo srednevekovogo prava v IX-XIV vv.* Moskva: Zertsalo, 2003].
- Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska*. Przełożył Franciszek Sielicki. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1999.
- ПУШКАРЕВА, Наталья. *Женщины Древней Руси*. Москва: Мысль, 1989 [PUSHKAREVA, Natalia. *Zhenshchiny Drevney Rusi*. Moskva: Mysl’, 1989].
- СМИРНОВ, Александр. „Народные способы заключения брака”. W: *«А се грехи злые, смертные...». Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX — начала XX века*. Москва, Научно-издательский центр «ЛАДОМИР», 2004 [SMIRNOV, Aleksandr. „Narodnyye sposoby zaklyucheniya braka”. W: *«A se grekhi zlyye, smertnyye...». Russkaya semeynaya i seksual’naya kul’tura glazamiistorikov, etnografov, literatorov, fol’kloristov, pravovedov i bogoslovov XIX — nachala XX veka*. Moskva, Nauchno-izdatel’skiy tsenr «LADOMIR», 2004].
- Советская историческая энциклопедия*, т. 3. Москва: Государственное научное издательство, 1963) [*Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya*, t. 3. Moskva: Gosudarstvennoye nauchnoye izdatel’stvo, 1963].
- СУМЦОВ, Николай. *О свадебных обрядах, преимущественно русских*. Харьков: Типография Попова, 1881 [SUMTSOV, Nikolay. *O svadebnykh obryadakh, preimushchestvenno russkikh*. Khar’kov: Tipografiya Popova, 1881].

- ШАШКОВ, Серафим. *История русской женщины*. Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1879 [SHASHKOV, Serafim. *Istoriya russkoy zhenshchiny*. Sankt-Peterburg: Tipografiya A.S. Suvorina, 1879].
- ЩЕПКИНА, Екатерина. *Из истории женской личности в России*. Тверь: Феминист-Пресс, 2005 [SHCHERKINA, Yekaterina. *Iz istorii zhenskoy lichnosti v Rossii*. Tver': Feminist-Press, 2005].
- ЩУЛЬГИН, Виталий. *О состоянии женщин в России до Петра Великого*. Киев: Типография Вальнера, 1850 [SHCHUL'GIN, Vitaliy. *O sostoyanii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo*. Kiyev: Tipografiya Val'nera, 1850].

O FORMACH ZAWIERANIA MAŁŻEŃSTW I STATUSIE KOBIEŃ NA RUSI W CZASACH POGAŃSKICH

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest próba znalezienia odpowiedzi na pytanie, jakie formy zawierania małżeństwa oraz obrzędy ślubne znała Ruś okresu pogańskiego. Artykuł stanowi również próbę przedstawienia społecznego oraz majątkowego statusu kobiet staroruskich w badanych okresie. W charakterze źródeł badawczych wykorzystane zostały zabytki piśmiennictwa staroruskiego — latopisy: *Powieść minionych lat* oraz *Latopis Pieriejaslawia-Suzdalskiego*.

Analiza staroruskich latopisów pozwoliła na wyodrębnienie dwóch, zasadniczo różniących się sposobów zawierania małżeństwa w okresie przedchrześcijańskim: „porwania” („умычка”) oraz „prowadzenia” („ведение”) żony. Ponadto istnieje możliwość rekonstrukcji trzeciej, pośredniej formy zawierania małżeństwa — kupno-sprzedaż narzeczonej („купля-продажа”). Siła więzów małżeńskich oraz status kobiet w rodzinie pogańskiej były pochodną formy zawartego małżeństwa.

Słowa kluczowe: kobieta; małżeństwo; poganka; Ruś; latopis.

ENTERING INTO MARRIAGES AND SITUATION OF WOMEN IN OLD PAGAN RUTHENIA

Summary

This article analyses how marriages and wedding rites are concluded in Ruthenia in the pagan period. The article also presents the social and wealthy position of Old-Russia women during the studied period of time. The research sources used in the article are Old-Russian chronicles: *The Russian Primary Chronicle* and *Letopisets Pereyaslavlya-Suzdal'skogo*.

Analysis of the Old-Russian chronicles allowed the separation of two fundamentally different ways of entering into marriage in the pre-Christian period: “kidnappings” (“умычка”) and “conduct” (“vedeniye”) of wife. In addition, it is possible to reconstruct the third intermediate form of marriage — purchase of the bride (“купля-prodazha”). The strength of the marital ties and the position of women in the pagan family was derived from the form of the marriage.

Key words: woman; marriage; pagan; Ruthenia; latopis.